

1

Het Friese boekbedrijf aan het begin van de twintigste eeuw

Het boekbedrijf als sector

Het boekbedrijf is vanouds een sector die op cultureel terrein veel impact heeft, maar economisch gezien marginaal is. Ondanks de aanwezigheid van een paar grotere bedrijven, zoals Suringar in Leeuwarden en Van Druten in Sneek, was dat ook in Fryslân het geval.

In 1909 werkten er volgens de volkstelling in Fryslân maar 901 mensen in deze sector, 0,65 % van de werkende bevolking. Let wel, het boekbedrijf is daarbij ook nog eens opgevat in de ruimste zin van het woord, dus inclusief boek- en steendrukkerijen, boekbinders en de handel in papier, boek- en kunstwerken en de uitgave van dagbladen.¹ Fryslân zat daarmee ruim onder het landelijke percentage van 1,1%, net als de buurprovincie Drenthe, waar dat percentage 0,45% was. Groningen benaderde met 0,97% wel het landelijke percentage. Waarschijnlijk konden de meer gespecialiseerde Groninger bedrijven ook Drenthe en Fryslân tot hun verzorgingsgebied rekenen.

Verreweg de meeste van deze mensen werkten in de drukkerijsector. In de sector waarin de uitgevers en de boekhandels thuishoorden, 'Handel in papier, boek- en kunstwerken', bleef dat aantal in Fryslân beperkt tot 193 personen. In de buurprovincies waren de aantallen respectievelijk 210 (Groningen) en 44 (Drenthe).

Interessant is om te zien of er in Fryslân binnen de sectoren afwijkingen waren ten opzichte van het landelijke gemiddelde. Dat was eigenlijk alleen in de drukkerijsector het geval. Uit de cijfers blijkt dat er in Fryslân relatief meer kleine drukkers waren en minder grote drukkerijen. Bij de sector 'Handel' valt op dat er in Groningen bijna twee keer zo veel 'reizigers' en colporteurs waren als in Fryslân. Waarschijnlijk hadden die ook Fryslân (en Drenthe) als werkgebied.

Ook uit de beroepentelling van 1920 blijkt dat er bijvoorbeeld in de stad Groningen alleen al 215 personen werkzaam waren in boekbinderijen, terwijl dat in heel Fryslân

SNELPERS.

De Ondergeteekende heeft de eer hierbij ter kennis van zijne Stad- en Gewestgenooten te brengen, dat hij door de aanschaffing van eene **SNELPERS** en verder **MATERIEEL**, alsmede door de uitbreiding en vernieuwing zijner **lettersoorten** en **versieringen**, zijne sedert jaren alhier gevestigde **DRUKKERIJ** zoodanig heeft georganiseerd, dat hij aan alle billijke eischen van dezen tijd meent te kunnen voldoen, en beveelt zijne Inrigting alzoo aan de welwillende aandacht aan van allen, die haar zullen kunnen en willen bevorderen.

Ofschoon in staat om twee roijaal-octavo vormen, nevens elkander gelegen, gelijktijdig af te drukken, en tabellen of aanplak-biljetten van het grootste formaat te bevatten, leent genoemde **Snelpers** zich evenzeer tot het kleinste werk en is het vooral bij aanzienlijke oplagen, dat zij eene aanmerkelijke bezuiniging en bespoediging in de uitvoering te weeg brengt.

Zich alzoo aanbevelende tot het leveren van allerlei drukwerk, hetzij enkel letterdruk, hetzij tevens uit staat- en linieerwerk bestaande, biedt hij tevens door zijne onlangs aangeschafte

STEMPELPERS

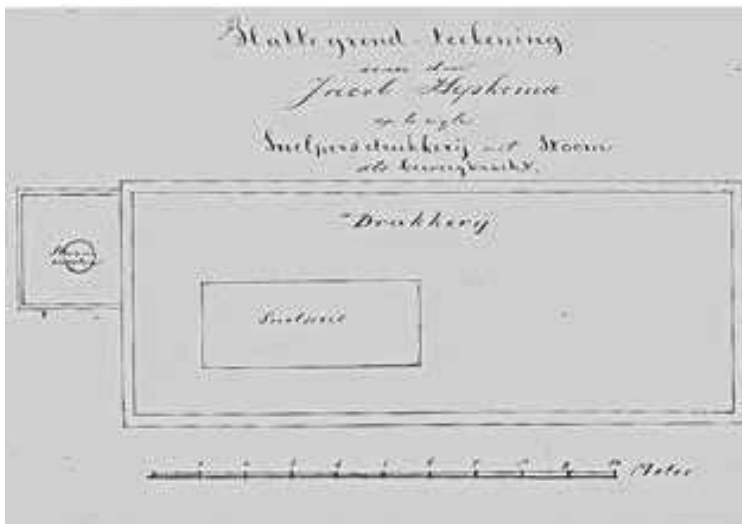
voortdurend de gelegenheid aan, tot het vervaardigen van visite- en adreskaarten, en relief gedrukt (zonder inkt), alsmede van firma's en kwaliteiten op postpapier, enveloppes, rekeningen, wissels, assignatien, kwitantien, facturen enz.

Eene proef der verschillende lettersoorten, zoowel van gewonen letterdruk, als van stempeldruk, benevens **MODELLEN VAN ALLELEI KANTOORBOEKEN** en ander **LINIEER- EN STEENDRUKWERK**, zijn steeds ter inzage voorhanden.

Leeuwarden, 28 December 1854. G. T. N. SURINGAR.

 Bij denzelfden is gelegenheid tot plaatsing van een **LEERLING** aan de **Pers**.

◀ Advertentie van Suringar in de Leeuwarder Courant van 5 januari 1855

▲ Plattegrond van het nieuwe pand van Hepkema (1882)

▼ Machinezetters bij drukkerij Hepkema

► Advertentie voor de snelpers van de Maschinenfabrik Augsburg uit het Drukkersjaarboek

MAN **Vereinigte Maschinenfabrik Augsburg u. Maschinenbau-gesellschaft Nürnberg A.G.**
Aandeelen-Kapitaal en Reserven circa 28 Millionen Mark. • Aantal Werklieden en Beamten circa 12.000

FABRIEK AUGSBURG

De Herr F. J. Bellasche in "Lithographie" schrijft: „In verkiezen hierbij dat de Augsburgsche snelpers B.V. in alle opzichten uitstekend werkt en ik die gaarne aan Consumenten aanbeveel“.

De Herr Kahle & Co. in Delfzen-Bulle schrijven: „De beide Augsburgsche persen, door U geleverd, voldoen een in alle opzichten uitstekend“.

De Herr W. Hiltner in Wien schrijft: „Ik verklaar, dat de door U geleverde snelpers B.V. van de Maschinenfabrik „Augsburg“, in elk opzicht uitstekend werkt en als eerste klasse machine van der voorbehoed, kan worden aangezien. De pers wordt door elektriciteit gevoerd en bezit het formaat zeer groot in, hoewel zij bij een snelheid van ruim 1400 om een minuut en nog meer, zelfs bij den grootsten drukken“.

Snelpers met gedwongen uitdrukking op vier kanten en met een inderweeg.

Finis leendear & Van Sel. den in Amsterdam schrijft: „De Augsburgsche snelpers heeft zich uitstekend getoond en geeft wel letterverduidelijke en regelmatige letters, altes wat van zulke een pers verwacht kan worden“.

Beek, Courant- en Steendrukkerij v. G. J. Thoms in Nijmegen schrijft: „In antwoord op Uw vraag, om mijn oordeel te zeggen over de persen van de Maschinenfabrik „Augsburg“, deed ik U mede, dat wij over de pers in een heel goede pers een tevreden zijn“.

De Herr C. N. Teuffels in "Hertogenbosch" schrijft: „In antwoord op Uw schrift, van van gisteren deed ik U mede, dat wij een de 4 nu onze drukkerij aanwezige Augsburgsche persen, waaraan een welke reeds bijna 40 jaar draaiende en werkt, zelfs zeer tevreden zijn“.

TER BEZICHTIGING BIJ DE ALLÉÉN-VERTEGENWOORDIGING VOOR NEDERLAND EN KOL.: LETTERGIETERIJ „AMSTERDAM“ VORHEEN N. TETTERODE

maar 116 waren. De stad Groningen telde 16 directeuren in die sector tegen heel Friesland maar 15, wat ook weer een aanwijzing is dat de Friese bedrijven kleinschaliger waren.² Omdat bijna alle Friese uitgevers eerst en vooral drukkers waren, is deze kleinschaligheid ook een belangrijk kenmerk van de Friese uitgeverijsector. Met die kleinschaligheid hing ook samen dat specialisatie in het Friese boekenvak achterbleef. Hier deed zich in vergelijking met Groningen een klein, maar hardnekkig Fries trauma voelen, het opheffen van de universiteit van Franeker, waardoor Fryslân geen uitgesproken intellectueel centrum had.

De boekenmarkt

Heel lang was het boek een luxeproduct dat voorbehouden was aan een kleine groep mensen die zowel geletterd als redelijk welgesteld was. Maar rond 1900 vonden er ontwikkelingen plaats die zorgden voor een breder bereik van het boek.³

De gedrukte media kregen een steeds grotere plaats in het sociale leven en deze ‘communicatierevolutie’ zorgde ervoor dat het boek langzaam maar zeker een massaproduct werd. Ten eerste kon er door allerlei ontwikkelingen op het gebied van de druktechniek goedkoper worden gedrukt. Dat kwam met name door de doorbraak van de snelpers en de opkomst van de zetmachine.

In Fryslân verscheen de eerste snelpers in 1855, toen G.T.N. Suringar in Leeuwarden als een van de eersten in Nederland er een aanschafte. In een advertentie in de *Leeuwarder Courant* meldde hij zijn klanten dat dat vooral bij grote oplagen ‘eene aanmerkelijke bezuiniging’ opleverde.⁴

De innovatieve Suringar was zijn tijd echter decennia vooruit. De echte doorbraak van de snelpers kwam pas na 1880. Rond 1882 liet Jacob T. Hepkema in Heerenveen een drukkerij zetten waarin een door stoom aangedreven snelpers kwam te staan. Ook doken er in de jaren tachtig snelpersen op bij drukkers als Brandenburgh in Sneek (1888) en Schaafsma in Dokkum (1894).

Zetmachines deden er langer over om de markt te veroveren. Dat kwam vooral doordat ze zeer storingsgevoelig waren en een behoorlijk investering vergden. Pas in 1910 kwam bij de drukkerij van de *Leeuwarder Courant* de eerste in Fryslân in gebruik. In 1917 was dit in Leeuwarden nog steeds de enige drukkerij die zo’n machine had.⁵ Laverman in Drachten, die de *Dragtster Courant* uitgaf, schafte in 1914 een zetmachine aan, Jongbloed in Leeuwarden pas in 1924. Vooral krantendrukkers met hun hoge oplagen hadden profijt van de machine. Voor kleinere drukkers was het geen lonende investering. Ze deden het zetten met de hand of bestedden het uit aan gespecialiseerde loonzetters.⁶ Het uitbesteden van zetwerk in het Fries was onaantrekkelijk want loonzetters beschouwden het Fries vaak als een vreemde taal en berekenden er daarom een toeslag tot 20% voor.⁷

Grote invloed op de massificatie van het boek had ook de mechanisering van de papierproductie en het gebruik van houtcellulose, waardoor papier veel goedkoper werd. De prijs daalde tussen 1842 en 1899 van 65 gulden per 100 kg tot 24 gulden per 100 kg.⁸

Door al deze ontwikkelingen in de grafische sector was het mogelijk geworden om boeken te maken in de goedkopere prijsklassen. De gemiddelde verkoopprijs van een boek daalde tussen 1828 en 1888 van fl. 1,73 naar fl. 1,58. Dat zorgde voor een uitbreiding van de groep potentiële boekenkopers.

Naast deze technologische ontwikkelingen hadden sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen invloed op de boekenmarkt. Uiteraard zorgden alleen al de bevolkingstoename en de toegenomen welvaart in het eerste kwart van de eeuw voor een vergroting van de afzetmarkt. Ook het afnemende analfabetisme onder de bevolking had een positieve invloed.

Daarnaast werd de leemte tussen de geletterde elite – vanouds de boekenkopers – en de laaggeschoolde bevolkingsklassen langzamerhand opgevuld door een middenklasse die op allerlei manieren en door allerlei instanties werd gestimuleerd om zich te ontwikkelen.

Nadat in 1901 de algemene leerplicht was ingesteld en schooltypen als de hogere burgerschool, de middelbare meisjesschool en de zogenaamde normaalschool (opleiding voor onderwijzers) steeds meer leerlingen kregen, ontstond er een groeiende groep die voldoende opleiding, inkomen en vrije tijd had om boeken te lezen en te kopen.

Fryslân volgde deze trend min of meer, maar sowieso niet in zijn geheel. Met name de Zuidoosthoek bleef achter. Deze streek had zwaar geleden onder de landbouwcrisis en het opleidings- en welvaartsniveau was er beduidend lager dan in de rest van Fryslân. Op zijn beurt bleef de provincie Fryslân als geheel door de binnenlandse migratie weer enigszins achter bij de rest van Nederland wat geletterdheid, bevolkingsgroei en de opkomst van de middenklasse betrof.

• GELETTERDHEID IN HET FRIES

Rond 1900 gebruikten van de 340.000 Friezen in Friesland zo'n 250.000 het Fries als spreektaal. Een heel klein deel daarvan las en schreef Fries. Hoe groot dat aantal precies was, is niet bekend maar een indicatie geeft het aantal lezers van het grootste Friestalige weekblad, *Sljucht en rjucht*. Dat had op zijn hoogtepunt in 1910 zo'n drieduizend abonnees zodat er minstens zoveel lezers van het Fries geweest moeten zijn. Die drieduizend abonnees vormden 0,9% van de Friese bevolking; Nederlandse bladen als *De Prins der Geïllustreerde Bladen* en *Het Leven* hadden in die tijd zo'n 100.000 abonnees, ofwel 1,7% van de 6 miljoen inwoners.

Een andere indicator is het *Frysk lieteboekje for eltsenien*. In de tien jaar tussen 1902 en 1911 verschenen vijf drukken die voor zover bekend steeds 2500 exemplaren groot waren. Dat zou – met veel voorbehoud – kunnen wijzen op 12.500 lezers-gebruikers. Waarschijnlijk stond dat getal ook ongeveer gelijk met de bovengrens van het aantal

Friezen dat het lezen van het Fries machtig was, want dit toegankelijke en goedkope boekje was met zijn inhoud van bekende liedjes zelfs geschikt voor mensen die het Fries schriftelijk niet of nauwelijks beheersten.

Met behulp van dit soort boekjes hadden de meeste Fries-lezers zichzelf de taal aan moeten leren.⁹ Een hinderpaal daarbij was lange tijd dat er geen standaardspelling was. In 1845 had de schoolmeester-schrijver Harmen Sytstra in zijn tijdschrift *Iduna* een spelling ingevoerd die aanvankelijk ook de steun kreeg van het pas opgerichte Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse [Genootschap voor Friese Taal en Literatuur, ook wel afgekort tot ‘Selskip 1844’]. Helaas waren deze spelling en de bijbehorende grammatica zeer gekunsteld en stonden ze ver af van het gesproken Fries. Toen de populaire schrijvers en voordrachtskunstenaars Waling Dykstra en Tjibbe Gearts van der Meulen zich er niet aan hielden, maar voor een gebruiksvriendelijker spelling kozen – niet in de laatste plaats omdat ze met het Fries hun brood moesten verdienen – duurde het nog tot 1879 voor er enige uniformiteit ontstond. Het al genoemde Selskip 1844 stelde een commissie samen die met een voorkeurspelling kwam. Deze zogenaamde ‘Selskipsstavering’ bleef tot in de twintigste eeuw in gebruik en werd ook toegepast in het grote Friese woordenboek dat tussen 1899 en 1911 onder redactie van Waling Dykstra verscheen.

Onderwijs in het Fries was er nog niet. De leerplichtwet van 1900 stimuleerde wel de algemene geletterdheid in Nederland, maar dat gold niet voor de geletterdheid in het Fries. In de Friese beweging werd de leerplichtwet zelfs gezien als een aanslag op het Fries, omdat het op school geleerde Nederlands het oeroude Friese idioom zou verdringen.¹⁰

Tegelijk waren onder de Friese bewegers de meningen over de wenselijkheid van onderwijs in de Friese taal ook zeer verdeeld. En als men het al eens was over de wenselijkheid dan was er wel onenigheid over de strategie. Wel was er sinds 1907 door subsidie van de provincie de mogelijkheid geschapen om buiten de gewone lesuren om les in de Friese taal te onderwijzen. Dit optionele onderwijs bleef zeer kleinschalig. Meer dan een paar honderd kinderen op gemiddeld zo’n tien scholen in de hele provincie waren het niet. Dat aantal zou pas omhoog gaan in de jaren dertig.¹¹

• HOUDING TEGENOVER HET FRIES

Dat de markt voor het Friese boek zo klein was, kwam niet alleen door een gebrek aan geletterdheid. Ook de negatieve houding tegenover het Fries bij een groot deel van de bevolking, voornamelijk bestaande uit orthodox-protestanten, speelde een rol.¹²

In de tweede helft van de negentiende eeuw had Waling Dykstra met zijn publicaties en vooral met zijn Winterjûnenocht [Winteravondvertier] gezorgd voor een grotere plaats van het Fries in het openbare domein. Deze Winterjûnenocht-gezelschappen, waarmee hij en anderen vanaf 1860 door Fryslân reisden, boden een avondvullend amusementsprogramma.¹³

De toon was vrijzinnig-liberaal zoals in de hele Friese beweging van destijds. ‘Waling-om’ (oom Waling) en zijn collega’s bereikten dan ook vooral de liberale burgerij. Hun publiek was ruwweg hetzelfde als op de Nutsavonden.

Bij het orthodoxe volksdeel werkte dit amusementskarakter averechts. Het zorgde ervoor dat ze het Fries beschouwden als de taal van de kroeg en van grappen en grollen. Het Fries kon misschien wel gebruikt worden in het dagelijkse leven, maar was niet geschikt voor andere domeinen des levens. Bij sommige gelovigen had het Fries zelfs zo’n slechte naam dat het lezen ervan als een zonde werd beschouwd.

• DE FRIESE BEWEGING ROND 1900

De Friese beweging is de verzamelnaam van ferienings, selskippen en mienskippen (verenigingen, gezelschapen en genootschappen), en andere organisaties die zich bezighielden met de Friese taal en cultuur. De meeste selskippen waren weer onderverdeeld in plaatselijke kriteren (afdelingen).

In de negentiende eeuw waren er nog maar twee Friese cultuurorganisaties: het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, opgericht in 1827 en het al eerder genoemde in 1844 opgerichte Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse. Deze twee spanden zich elk op eigen wijze in om de Friese taal en cultuur in Fryslân de plaats te geven die deze volgens hen toekwam. Hun ambitieniveau was verschillend. Het Genootschap zag voor zichzelf vooral een conserverende taak weggelegd, terwijl het Selskip 1844 de bestudering en het gebruik van het Fries wilde stimuleren. Het Fries Genootschap richtte zich vooral op het materiële erfgoed terwijl het Selskip 1844 zich met name concentreerde op versterking van de positie van de Friese taal. De voertaal in het Genootschap was Nederlands, die in het Selskip 1844 Fries. Beide waren liberaal van signatuur, wat, zoals gezegd, betekende dat de georganiseerde Friese beweging tot de twintigste eeuw overwegend vrijzinnig of onkerkelijk was.

Met name het Selskip 1844 verkeerde rond de eeuwwisseling in een impasse. Het vijftigjarig jubileum in 1894 werd wel gevierd, maar met een feest in mineur. De toenmalige voorzitter, Waling Dykstra, hield toen zijn hiervoor door Fedde Schurer aangehaalde sombere rede.

Van een Friese ‘beweging’ in de ware zin van het woord was eigenlijk nog geen sprake. Daarvoor was de aanhang te klein, het ledental van het Selskip 1844 schommelde in 1900 rond de 350. Wie geen lid was van het Selskip of abonnee van *Sljucht en rjucht* kreeg weinig mee van een Friese taalbeweging, zoals men zelf ook constateerde.¹⁴

In het begin van de twintigste eeuw zouden er echter twee nieuwe bewegings-takken ontstaan, die zich heel wat activistischer opstelden en nieuwe groepen Friezen bereikten.

▲ Groepsportret met de leden van it It Frysk Boun om Utens, op het Domplein te Utrecht, tijdens een officiële ontvangst door B&W van Utrecht, 14 oktober 1933

FRIEZEN OM UTENS Een bijzondere en belangrijke categorie op de Friese lezersmarkt vormden de Friezen die buiten Friesland woonden, de ‘Friezen om utens’. Sinds de afname van de agrarische werkgelegenheid aan het einde van de negentiende eeuw werd er gezocht naar alternatieven. Een ervan was migratie. De interprovinciale migratiebalans van Fryslân vertoonde tussen 1880 en 1900 een negatief saldo van ruim 53.000, veruit het hoogst van alle Nederlandse provincies. De meeste Friezen vertrokken naar Noord- en Zuid-Holland.¹⁵ Ook na de eeuwwisseling en tijdens het interbellum bleef de bevolkingsgroei in Fryslân achter. Ieder jaar weer waren er meer vertrekkende dan vestigende migranten, tussen 1900 en 1945 verloor Fryslân ruim 90.000 inwoners aan de andere Nederlandse provincies. Een deel van de ‘Friese’ middenklasse woonde als gevolg daarvan buiten Fryslân. Deze braindrain was slecht voor de provincie maar niet per se slecht voor het Fries en het Friese boek. De Friezen om utens lieten hun taal meestal niet los en waren evenmin reddeloos verloren voor de Friese leescultuur. J.J. Hof, later een bekende Friese journalist en schrijver, stelde in 1906 zelfs vast dat de Friezen om utens veel meer Fries lezen dan de Friese Friezen¹⁶. Ook het feit dat bijvoorbeeld de openbare bibliotheek in

Den Haag in 1932 meer dan 120 Friese titels in de categorie 'Oorspronkelijk Friesche en in het Friesch vertaalde Letterkunde' in de collectie had wees op een behoorlijk Friese leesbehoefte bij de daar wonende Friezen.

Uit een later onderzoek kwam naar voren dat Friezen om utens ook vaker een Fries boek kochten dan in Fryslân wonende Friezen. Of dat in het interbellum al zo was weten we niet. Maar de verkoop van Friese boeken buiten Fryslân was ook toen al aanzienlijk. It Frysk Boun om Utens, ook wel Bûtenboun, had zijn eigen boekeninkooporganisatie, de Sintrale Boeke Forkeap (SBF, de Centrale Boekenverkoop). Direct bij de oprichting in 1923 verkocht men al voor meer dan fl. 300, drie jaar later al voor fl. 1200 en die groei zette door, tot een omzet van fl. 6500 in 1940. In 1947 was de omzet zelfs fl. 14.000. Na die naoorlogse hausse daalde de omzet tot fl. 7800 in 1950, om daarna weer te stijgen naar fl. 25.000 in het begin jaren van de jaren zeventig. In het jubileumboekje *De Friezen bûten Fryslân* (1948) meldde de SBF dat men in sommige jaren meer Friese boeken verkocht dan in Fryslân zelf, wat inderdaad niet ondenkbaar is.

Distributiekkanalen

Rond 1900 tekenden zich dus grote veranderingen af in de lezersmarkt en de grafische sector. In het boekenvak zelf veranderde in die tijd ook het een en ander. In de negentiende eeuw vond de boekenverkoop nog vaak plaats op commissiebasis. Deze constructie hield in dat de uitgever de boekhandelaar een boek toestuurde, die het dan wel in zijn assortiment opnam maar niet inkocht. Als hij het boek verkocht, kreeg hij een percentage van de verkoopprijs als commissie. Zo niet, dan stuurde hij het terug. Deze vrijblijvende regeling stimuleerde – in elk geval volgens de uitgevers – de boekhandelaars te weinig om zich in te zetten voor de verkoop van het boek.

Dit systeem was min of meer verbonden met de niet-gespecialiseerde fase van het boekenvak. Toen die specialisatie vanaf het eind van de negentiende eeuw toenam, kwam het aanbiddingssysteem meer in zwang. Uitgevers benaderden boekhandelaren met een aanbieding van hun titels die de boekhandelaren dan direct moesten inkopen en betalen, maar wel met een veel hogere marge. Ook de boekhandels zagen daarvan – tegen de achtergrond van de gestaag groeiende markt – de voordelen. Rond 1900 gaf al de helft van de Nederlandse boekhandels in *Sijthoff's adresboek voor den Nederlandschen boekhandel* aan dat ze geen 'commissiegoed' meer wilden ontvangen. In Fryslân – waar de specialisatie duidelijk langzamer verliep – was er in 1915 nog steeds maar één boekhandel die aangaf geen commissiegoed te willen ontvangen.

• DE FRIESE BOEKHANDELS

Sijthoff's adresboek voor den Nederlandschen boekhandel uit 1915 vermeldt 132 namen van Friese bedrijven. Op de lijst staan niet alleen boekhandels in moderne zin, maar ook drukkers, leesbibliotheken en uitgevers. Sommige daarvan – Binnert Overdiep en Van der Velde bijvoorbeeld – zijn nog steeds bekende namen in het Friese boekenvak.

Bijna al die bedrijven oefenden hun bedrijf uit in combinatie met andere activiteiten – niet alleen boekgerelateerde maar soms ook met geheel andere vormen van handel. Het vaakst kwamen de combinaties boekhandel-leesbibliotheek en drukker-kranten-uitgever voor.

Als we de pure drukkersbedrijven uit de lijst filteren, blijven er 109 boekhandels over. Ze waren te vinden in de grotere centra en niet of nauwelijks in de kleine dorpen. Bijna elke plaats met meer dan tweeduizend inwoners had wel een boekhandel, met uitzondering van een aantal kernen in de Zuidoosthoek van Fryslân, zoals Noordwolde.

De meeste boekhandels waren te vinden in de belangrijkste steden Leeuwarden en Sneek. Welke de grootste Friese boekhandels waren in het begin van de twintigste eeuw is niet met zekerheid vast te stellen. Uit de verkooplijsten van een aantal titels van uitgeverij R. van der Velde komen de volgende als grootste afnemers naar voren.

Grootste boekhandels op plaatsnaam

Bergum	Gebr. Van der Meulen
Dokkum	Schaafsma & Brouwer
Franeker	C.A. Westerbaan
Grou	K. Sietema
Heerenveen	Heerenveensche Boekhandel
Leeuwarden	H. van Belkum
Leeuwarden	W.A. Eisma Cz.
Leeuwarden	R. van der Velde
Sneek	F.W. Wielenga
Sneek	R. van der Meulen

Enkele Friese boekhandels rond 1920

▲ R. van der Velde, Leeuwarden

▲ R. van der Velde, Leeuwarden, interieur

► J.W. Boeijenga, Sneek

▼ F.W. Wielenga, Sneek

F. W. WIELENGA, Grootzand, Sneek.
BOEKDRUKKERIJ, BOEKBINDERIJ,
Boek-, Muziek- en Kunsthandel.

AGENT
VAN
PEINTURE BOGAERTS.
(Portretten in Olieverf.)
EN
Crayon Portretten,
Gelijkenis gewaarborgd.
PRIJS-COURANT
op aanvraag gratis.

ADVERTENTIE-BUREAU.
**KANTOOR-, SCHRIJF- en
TEEKENBEHOEFTEN.**

Gravures, Etsen,
LITHOGRAPHIËN,
SCHILDERIJEN,
STOKLUSTEN, enz.

BIJBELS
en KERKBOEKEN.

DEPÔT
VAN HET NEDERLANDSCH
Bijbelgenootschap.

MAGAZIJN VAN
Eerste klasse Amerikaansche Orgels.
*Eene rijke sortering staat steeds
ter vrije beschikking.*

Chicago' Orgels.
Estey Orgels.
Doherty Orgels.
Karn & Co. Orgels.
Farrand & Votey Orgels.

Hoogste onderscheidingen.
AANBEVOLEN EN ALS OM STRIJD
GEROEMD DOOR MUSICI EN PERS.
*Attesten van koopers na meer
dan 18-jarig gebruik.*

CATALOGUS GRATIS VERKRIJGBAAR.
*Termijnbetaling. — à Contant
belangrijke korting.*

RUILEN, VERHUREN,
STEMMEN, REPAREREEN.

▲ A.J. Schaaf, Dokkum

▲ G. Althuis, Harlingen

◀ De Ontwikkeling, Leeuwarden
(aan de SDAP gelieerde boekhandel)